

III. STRUKTURA OSADNICZA I DROGI WROCŁAWIA PRZED WYTYCZENIEM REGULARNEJ SIECI ULIC

1. PROTOMIEJSKI OŚRODEK OSADNICZY

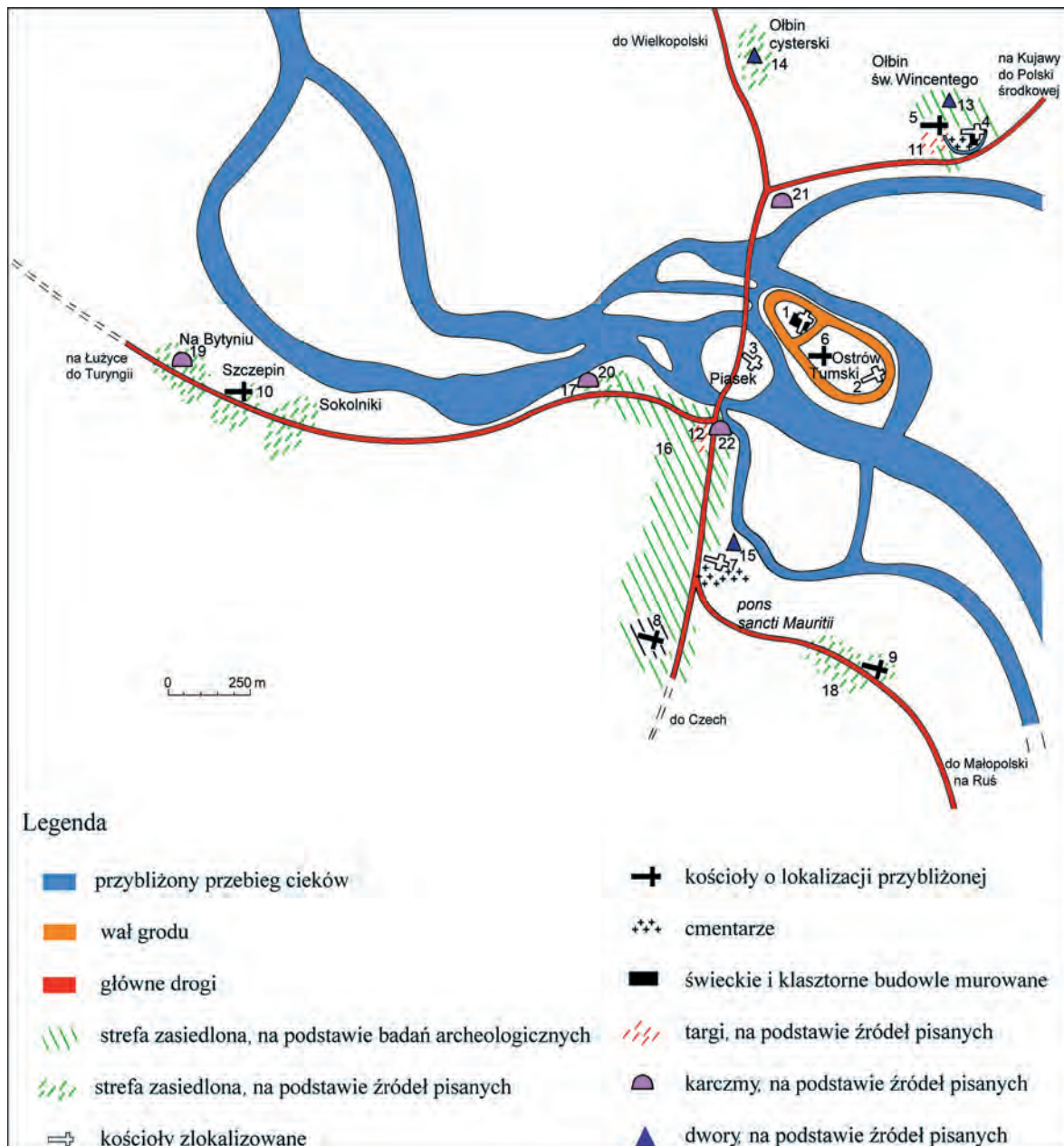
Stan badań wczesnych faz rozwoju średniowiecznego kompleksu osadniczego we Wrocławiu można uznać za dość zaawansowany. Stosunkowo obszerna wiedza na ten temat nie wyklucza jednak odmienności poglądów w wielu istotnych punktach. Zróżnicowanie opinii dotyczy zwłaszcza relacji rozwiniętej struktury protomiejskiej do powstałego w XIII w. miasta komunalnego (zob. m.in. Młynarska-Kaletynowa 1986; Rozpędowski 1995; Piekalski 2002b; Buśko 2005). Problemy badań wczesnego Wrocławia korespondują w tym względzie z rozwojem poglądów dotyczących innych ośrodków (Rajman 2004, s. 22–243; Gawlas 2005). Przyczyną tych, w gruncie rzeczy twórczych, różnic są odmienności metod i źródeł wykorzystywanych przez przedstawicieli sąsiadujących dyscyplin nauki, a także zróżnicowane rozumienie kluczowych pojęć i założeń badawczych. Celem obecnego szkicu jest zwrócenie uwagi na istotne w tej chwili aspekty dyskusji, w tym na zagadnienie przestrzennych relacji ośrodka protomiejskiego wraz z jego siecią komunikacyjną do rozwiniętego miasta komunalnego.

Po dziesięcioleciach dyskusji problem początków urbanizacji wydaje się wolny od obciążeń politycznych¹. Nie zmienia to jednak faktu, iż klarownej definicji miasta nie mamy. Wypada nam pozostać przy refleksjach Maksa Webera sprzed niemal stulecia, akceptując przy tym różnorodność form wczesnomiejskich i ich zdolność do dostosowania własnej postaci do zmieniających się wa-

runków zewnętrznych². Brak ostrego chronologicznego rozgraniczenia między grodem z towarzyszącym mu osadnictwem a policentrycznym kompleksem protomiejskim jest cechą wynikającą z natury badanego zjawiska. Usilne poszukiwanie tej cezurę byłoby próbą przekładania do wczesnego średniowiecza Europy Środkowowschodniej pojęć właściwych dla innych etapów rozwoju społeczeństw, gospodarki i osadnictwa. Podkreślimy przy tym, iż Wrocław należał do jednej z wyodrębniających się kategorii wczesno- bądź protomiejskich zespołów osadniczych – do centralnych ośrodków władzy świeckiej i kościelnej koncentrujących wokół siebie życie gospodarcze o nasilających się z czasem elementach nieagrarnych. Znajdziemy je w wewnętrznej strefie Europy Środkowowschodniej, a największym spośród nich była Praga (Huml i in. 1990/91; Bartlett 2003, s. 256–260). Ich struktura była zbliżona do właściwej protomiastom funkcjonującym od czasów karolińskich na terenach na zachód od Łaby. W innych warunkach kształtowały się równoległe ośrodki postantyczne w strefie dawnego limesu, emporia rzemieślniczo-handlowe nad Morzem Północnym i nad Bałtykiem, *villae forensis* i inne. Tworzyły one pierwszą falę średniowiecznej urbanizacji Europy Środkowej, odrębną i poprzedzającą właściwe dla cywilizacji Zachodu miasta komunalne o systemie społecznym oraz gospodarce opartych na prawnie konstytuowanej gminie (Pitz 1991, s. 212–219; Steuer 1995; Benevolo 2000, s. 337–515; Zientara 2002, s. 176–190; Bartlett 2003, s. 253–274; Schofield, Steuer 2007).

¹ Obszerny komentarz podsumowujący dyskusję o początkach urbanizacji Europy Środkowowschodniej i o roli niemieckiej kolonizacji wschodniej rozumianej jako problem naukowy podaje Gawlas 2006.

² Weber 1920–1921. Swoje poglądy przedstawiam w Piekalski 1999, s. 23–27, 165–166, 249–267; 2005.

Ryc. 10. Wrocław, struktura osadnicza przed powstaniem miasta komunalnego, wg M. Młynarskiej-Kaletynowej z uzupełnieniami autora i P. Konczewskiego: 1 – gród z kaplicą grodową; 2 – katedra św. Jana; 3 – opactwo augustianów z kościołem NMP; 4 – opactwo premonstratensów z kościołem św. Wincentego; 5 – kościół św. Michała; 6 – kościół św. Piotra; 7 – kościół św. Wojciecha; 8 – kościół św. Marii Egipcjanki; 9 – kościół św. Maurycego; 10 – kościół św. Mikołaja; 11 – miejsce targu dorocznego przed kościołem św. Wincentego; 12 – przypuszczalna lokalizacja targu w osadzie lewobrzeżnej; 13 – dwór Włostowiców; 14 – dwór Mikory; 15 – przypuszczalna lokalizacja dworu Gerunga; 16 – osada *ad sanctum Adalbertum*; 17 – osada żydowska; 18 – osada walońska; 19 – karczma Na Bytyniu; 20 – karczma Birvechnik; 21 – karczma *ad fine pontis*; 22 – karczma klasztoru augustianów; linie czerwone – przypuszczalny przebieg najważniejszych dróg.
Rys. N. Lenkow

Fig. 10. Wrocław, settlement districts predating the rise of the communal town, M. Młynarska-Kaletynowa with supplementary data from J. Piekalski and P. Konczewski: 1 – stronghold with its chapel; 2 – St John Cathedral; 3 – Augustinian Abbey with the church of Our Lady; 4 – Premonstratsian Abbey with St Vincent church; 5 – St Michael church; 6 – St Peter church; 7 – St Wojciech/Adalbert church; 8 – St Mary of Egypt church; 9 – St Maurice church; 10 – St Nicholas church; 11 – site of the annual market in front of St Vincent church; 12 – presumable location of the market in the district on the left bank; 13 – estate of the noble Włast family; 14 – estate of the nobleman Mikora; 15 – presumed location of the estate of Gerung; 16 – district centred on St Adalbert church; 17 – Jewish district; 18 – Walloon district; 19 – inn in the district “Na Bytyniu”; 20 – the inn “Birvechnik”; 21 – inn “*ad fine pontis*”; 22 – inn of the Augustinian Abbey; red lines – presumed course of the main routes. Drawing N. Lenkow

Rozwój kompleksu osadniczego we Wrocławiu zapoczątkowany został w 1. poł. X w. budową grodu na wyspie odrzańskiej określanej później jako katedralna – Ostrów Tumski. W XI–XII w. po obu stronach rzeki i na innych wyspach rozwinęły się kolejne czony osadnicze, tworząc strukturę policentryczną (ryc. 10). Przyspieszenie rozwoju i zróżnicowanie funkcji poszczególnych części luźnej aglomeracji osadniczej nastąpiły w XII w.³

Kluczowe znaczenie miał gród na Ostrowie Tumskim. Systemem drewniano-ziemnych wałów pełniących funkcję obronną i przeciwpowodziową objęto obszar do 6 ha. Wały były cyklicznie naprawiane i przebudowywane, a ich przebieg nie był stabilny. W zachodniej, wydzielonej części grodu mieściła się siedziba księcia, reprezentowanego na stałe przez namiestnika. Część wschodnią zajmował kompleks kościelny z katedrą św. Jana Chrzciciela i pałacem biskupim. Pozostała powierzchnia co najmniej dwuczęściowego grodu zajęta była przez drewniane domy o konstrukcji zrębowej lub plecionkowej, zamieszkałe przez książęcych urzędników, zbrojną drużynę, kler i służbę.

Prawy brzeg Odry wykorzystywany był osadniczo od VIII w., a o stałym zasiedleniu możemy mówić od wieku XI. Zlokalizowano tam drewnianą zabudowę uformowaną w zagrody, a więc o charakterze sugerującym rolniczy typ gospodarki. Z przekazów pisanych wiemy, że w XII w. osada ta towarzyszyła umocnionej siedzibie możnowładczego rodu Włostowiców. Archeologiczne poszukiwania relikwów dworu, opisanego już po zniszczeniu jako *satis bene munitam* (a więc dość dobrze umocniony lub murowany), nie przyniosły pozytywnego rezultatu. Wiemy jednak, że w latach 20. lub 30. XII w. z inicjatywy najwybitniejszego przedstawiciela rodu, Piotra, wojewody książąt Bolesława Krzywoustego i Władysława Wygnańca, rozpoczęto tam budowę opactwa dla sprowadzonych z krakowskiego Tyńca benedyktynów. Romańska bazylika klasztorna, wzniesiona ze śląskiego granitu, miała wielkość odpowiadającą kościołom katedralnym. Towarzyszący jej cmentarz służył ludności świeckiej, informując tym samym o protoparafialnej funkcji opactwa. Rozwinięta w ten sposób północna część wrocławskiej aglomeracji protomiejskiej określana jest jako Ołbin. Jej gospodarcze znaczenie podkreślone było potwierdzonym od 1149 r. targiem dorocznym organizowanym w dekadę św. Wincentego przed wejściem do kościoła. Obecne na Ołbinie stałe urządzenia handlowe –

karczma i jatki – zmieniały właściciela bodaj kilkakrotnie, a wpływ na ich organizację miały wydarzenia polityczne związane z powrotem na Śląsk synów wygnanego księcia Władysława. Posiadłości na Ołbinie, w tym również jatki, uzyskali wówczas cystersi z nowo założonego opactwa w Lubiążu. Także w tym kontekście umieszcza się relegację z opactwa benedyktynów i sprowadzenie norbertanów (premonstratensów) w końcu XII w. (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 39–44; Piekalski 1991, tam odniesienia do źródeł i literatura).

Drugi z wrocławskich klasztorów, powstałe także z fundacji Włostowiców opactwo augustianów, określał charakter wyspy Piasek, sąsiadującej z Ostrowem Tumskim od zachodu. W fazie poprzedzającej powstanie gminy mieszczańskiej klasztor pełnił istotną funkcję w organizacji protomiejskiego handlu, zarówno w wymiarze lokalnym, jak i ponadregionalnym. Nieagrarna działalność gospodarcza oraz płynące z niej zyski podlegały jednak kontroli księcia (Rabęcka-Brykczyńska 1984, s. 18–21; Goliński 1991, s. 8–19).

Początki zasiedlenia terenów na lewym brzegu Odry były przedmiotem dość długiej dyskusji. Analiza źródeł pisanych prowadzona w XIX i 1. poł. XX w. nie doprowadziła do wiążących wniosków o zasięgu i strukturze osadnictwa (Markgraf 1881; Maleczyński 1948, s. 19–50). Wiedza o nich budowana była stopniowo, na podstawie wyników badań archeologicznych prowadzonych od lat 50. XX w. do chwili obecnej.

Systematyczne wykopaliska przeprowadzone w kilku punktach Starego Miasta – głównie przy ul. Drewnianej, na pl. Nowy Targ, przy ul. św. Katarzyny i na dziedzińcu Uniwersytetu – dały Józefowi Kaźmierczykowi podstawę do tezy o zasiedleniu strefy między przeprawą na Piasek a późniejszym kościołem św. Wojciecha w XI w. Osadnictwo to miało charakter peryferyjny i było zgrupowane w kilku wyodrębnionych obszarach. Intensyfikacja i przyspieszenie rozwoju osady nastąpiły, według tego autora, w wieku XII i w pierwszych dziesięcioleciach wieku XIII. Zasiedlony wówczas został także pas nadbrzeżny, do dzisiejszego Uniwersytetu. Dla tej fazy autor domyślał się otoczenia terenu wzdłuż obecnej ul. Piaskowej wałem obronnym. Na rekonstrukcję lokalizacji stref najwcześniej zagospodarowanych rzutował stan badań i rozmieszczenie wykopów. Datowanie oparte było na analizie zabytków ruchomych, a jego precyzję ograniczał pionierski charakter badań i związany z tym brak możliwości dyskusji. Istotnym osiągnięciem badań Kaźmier-

³ Ostatnio Buśko 2005, tam dalsza literatura.

czyka było wykazanie nieagrarnych podstaw gospodarki osady. Dokumentowały je przybory kupieckie i rylce do pisania, ślady obróbki żelaza i metali kolorowych łącznie ze złotem, pozostałości wszystkich faz obróbki skóry oraz drewna. Niewątpliwą zasługą tego badacza jest obszerna publikacja bogatego zbioru zabytków ruchomych, do dzisiaj dająca podstawę wiedzy o obrazie kultury materialnej Wrocławia w XII–XIII w. (Kaźmierczyk 1966; 1970).

Wyniki uzyskane przez Kaźmierczyka zostały w większości zaakceptowane w wizji Wrocławia zaproponowanej przez Martę Młynarską-Kaletynową. W pomnikowej już pracy, łączącej i podsumowującej wyniki badań historyków, historyków architektury i archeologów nad strukturą Wrocławia, autorka ta uznała, że równocześnie postępowały dwa procesy: intensywny rozwój otwartego osadnictwa na lewym brzegu rzeki i wyhamowanie rozwoju Olbina. Podtrzymała tezę o wielocłonowym obrazie osadnictwa między przeprawą na Piasek a kościołem św. Wojciecha. Wydzielony przez Kaźmierczyka człon osadniczy przy kościele św. Wojciecha identyfikowała z osadą *ad sancti Adalberti*, w której w 1202 r. mieściła się *curia Gerungi*. Sceptycznie natomiast odniosła się do koncepcji umocnienia osady wałem obronnym. Nie jest jasne, zdaniem tej badaczki, które części wielocłonowej osady miały być tym umocnieniem chronione (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 44–59).

Prowadzone w latach 80. badania przy kościele św. Jakuba, a więc w pobliżu przeprawy i przy hipotetycznym najstarszym targu, nie podtrzymały koncepcji wczesnej chronologii początków osadnictwa lewobrzeżnego. Odslonięte relikty zrębowej zabudowy datowano tam dopiero na 2. poł. XII w. Dyskusja nad wynikami tych badań podała także w wątpliwość ufortyfikowanie osady rzemieślniczo-handlowej (Lasota, Piekalski 1988).

Istotne nowe elementy wniosły wykopaliska prowadzone na ul. Piaskowej i na wschodniej krawędzi pl. Nowy Targ, przeprowadzone przez Cezarego Buśkę (2005) z zespołem w latach 1999–2000. Ratowniczy charakter badań sprawił, że założono wówczas wyłącznie wykopy liniowe lokalizowane zgodnie z projektem prowadzonej inwestycji, jednak ich duży zasięg i przecięcie nawarstwień do calca pozwoliły zweryfikować wiele wcześniejszych ustaleń, zwłaszcza dotyczących chronologii przemian i rozwoju osadnictwa. Początki zasiedlenia terenu datowano na okres znacznie późniejszy niż proponowany przez Kaźmierczyka – na 4. ćwierć XII w. Podstawę określenia chronologii tworzyły daty den-

drologiczne w połączeniu z analizą nawarstwień kulturowych i ceramiki naczyńowej (Buśko 2005a, s. 186; Niegoda 2005, s. 79; Rzeźnik 2005, s. 99–105). Osiągnięciem tego etapu badań jest też próba porównania i synchronizacji stratygrafii nawarstwień z wykopów prowadzonych we wschodniej części Starego Miasta od lat 60. Uzyskano w ten sposób własną koncepcję przemian okolic pl. Nowy Targ w XIII w., nawiązującą do przedstawionej niegdyś przez Hermanna Markgrafa (1881) tezy o wczesnej lokacji miasta komunalnego w tejże strefie.

Poczynione przesunięcia chronologii mają raczej stabilne podstawy i wnoszą istotne informacje do naszej wiedzy o rytmie przemian osadnictwa lewobrzeżnego. Przedwczesne byłoby jednak na obecnym etapie badań wykluczanie sugerowanego przez Kaźmierczyka punktowego rozmieszczenia najstarszej zabudowy, datowanej przez niego na wiek XI. Wątpliwości dotyczą zwłaszcza sąsiedztwa kościoła św. Wojciecha, który wzmiankowany jako istniejący już w 1148 r. Na wczesne datowanie wskazują też niektóre zabytki ruchome z towarzyszącego kościołowi cmentarza.

Warto przy tym dodać, że badania cmentarzy z fazy protomiejskiej znalazły się w tej chwili w przełomowym chyba momencie, zwiastującym istotne zmiany interpretacyjne. Poszukiwaliśmy dotąd we Wrocławiu, siedzibie biskupstwa od roku 1000, cmentarzy przykościelnych, funkcjonujących zgodnie z zasadami *cura animarum* (Piekalski 1991, s. 61–64). Jeśli odkrywaliśmy cmentarz starszy od znanego nam kościoła, jak w wypadku fary św. Elżbiety, to domyślaliśmy się istnienia w bezpośrednim sąsiedztwie obecności kościoła drewnianego, po którym nie przetrwały czytelne relikty (Lasota, Piekalski 1996). Jeśli groby przy kościołach św. Wojciecha i św. Marii Magdaleny jawiły się jako starsze od kościołów, to byliśmy skłonni przesuwając wstecz chronologię kościołów. Odkrycia grobów z XI–XII w. wzdłuż obecnej ul. Wita Stwosza, relatywnie daleko od kościołów św. Wojciecha i św. Marii Magdaleny, zdają się jednak wskazywać na inne relacje grobów i świątyń oraz na inną pozycję cmentarza w strukturze osadniczej (Czerner i in. 2000; Buśko 2005a, s. 191–192; także groby odkryte przy ul. Krawieckiej przez P. Guszpita, znane mi z autopsji). Poza krawędzią strefy zasiedlonej w fazie protomiejskiej, na terasie odrzańskiej otaczającej osadnictwo od południa i południowego zachodu, istniało nieregularnie rozplanowane pole cmentarne. Najstarsze groby powstały w XI w. we wschodniej części tegoż pola, a najmłodsze, pochodzące

z pierwszych dziesięcioleci XIII w., na krańcu zachodnim. Wydaje się, że topograficzna pozycja pola cmentarnego wpłynęła na wybór miejsca pod budowę kościołów: w połowie XII w. św. Wojciecha, na przełomie XII i XIII w. św. Marii Magdaleny i przed połową XIII w. św. Elżbiety. Tak więc, parafrazując termin „cmentarzyska przykościelne”, można by świątynie lewobrzeżnego Wrocławia określić jako „przycmentarne”.

Podsumowując wyniki badań wrocławskiego ośrodka protomiejskiego, prowadzone przez kilka generacji historyków, historyków architektury i archeologów, można dostrzec jego następujące cechy:

- Stanowił on zjawisko społeczne i osadnicze odzwierciedlające właściwe dla swego czasu potrzeby i uwarunkowania demograficzne, polityczno-prawne i ekonomiczne.
- W XII w., a głównie w 2. poł. tego stulecia, doszło do przyspieszenia rozwoju kompleksu osadniczego i jego gospodarczego potencjału. Umocnienie i dynamiczny rozwój funkcji rzemieślniczo-targowej wynikały z procesów, jakie zachodziły w tym czasie w postkarolińskiej strefie Europy (Gawlas 2006). Powstanie i szybki rozwój tamtejszych miast zintensyfikowały dalekosiężną wymianę handlową. Partnerami bądź pośrednikami w tej działalności na Wschodzie były właśnie ośrodki protomiejskie, m.in. Wrocław. Istotnym czynnikiem nasilającym rozwój gospodarczy Wrocławia było także ufundowanie dwóch dużych i aktywnych gospodarczo klasztorów.
- Topograficznym odbiciem koniunktury gospodarczej była intensyfikacja rozwoju osady lewobrzeżnej z kościołem św. Wojciecha. Rozciągała się ona od przeprawy na wyspę Piasek do kościoła, a także wzdłuż Odry na zachód. Obok niej pojawiły się dwa inne człony osadnicze: identyfikowana z gminą kupców żydowskich osada w strefie dzisiejszego Uniwersytetu i osada walońska na południowo-wschodnim obrzeżu aglomeracji.

– W sensie demograficznym lewobrzeżne osadnictwo protomiejskie najpóźniej od początków XIII w. tworzone było przez kilka gmin o nieznanym nam statusie prawnym, reprezentujących kilka etnosów. Źródła pisane, a także przesłanki ze źródeł archeologicznych wskazują, iż byli to goście z Zachodu, przybyli tu w ramach zainicjowanej już w XI w. u wybrzeży Atlantyku gospodarczej migracji na Wschód – Walonowie, Niemcy i Żydzi.

- Cechą Wrocławia jest brak ścisłej cezury między funkcjonowaniem ośrodka protomiejskiego i miasta lokacyjnego. Transformacja do struktury właściwej miastom nowego typu miała charakter przyspieszonego procesu. Regulacje prawne służyły uporządkowaniu i kontroli tego procesu w warunkach znaczącej dominacji hegemonia, reprezentującego dynastię śląskich Piastów.
- W świetle obecnej wiedzy, opartej głównie na źródłach archeologicznych, można zaproponować do dyskusji tezę, zgodnie z którą osada miejska wokół obecnego Rynku powstała jako kolejny człon istniejącej już policentrycznej struktury osadniczej. Zajęła ona w latach 20.–30. XIII w. teren wolny od zabudowy, położony na zachód i południowy zachód od funkcjonującej osady *ad sancti Adalberti*. Rozwijająca się w pierwszych dziesięcioleciach XIII w. na południe i na zachód stara osada uzyskiwała nowy kościół parafialny pod wezwaniem św. Marii Magdaleny, zastępujący świątynię św. Wojciecha, przekazaną w 1226 r. dominikanom. Nowa gmina, zamieszkująca teren wokół Rynku, jednoczona była w ramach nowo utworzonej parafii św. Elżbiety (Piekalski 2002b; 2005). Prawdopodobne jest, iż czynnikiem spajającym obie osady miejskie w jedną strukturę organizacyjną, prawną i osadniczą była umowa lokacyjna z 1242 r. Akt ten miał istotne znaczenie dla zjawiska rozkładu starej struktury policentrycznej i zastąpienia jej zwartym, regularnym planem miasta.

2. RELACJA WROCŁAWIA DO SZLAKÓW DALEKOSIĘŻNYCH I DROGI WEWNĘTRZNE U SCHYLKU FAZY PROTOMIEJSKIEJ

Urbanizacja Europy Środkowowschodniej odbywała się w ramach szerszego i złożonego procesu przemian gospodarczych i społecznych, obejmowanego ostatnio przez historyków pojęciem komercjalizacji (Gawlas 2006, tam dalsza literatura). Polegała ona na reorganizacji i zagęszczeniu sieci miejsc centralnych, których istotną funkcją była nieagrar-

na gospodarka, pojmowana jako jeden z elementów eksploatacji terytorium podporządkowanego feudalnemu hegemonowi (por. Urbańczyk 2002). Poszczególne części kontynentu podlegały temu procesowi w zróżnicowanym rytmie, przy istotnych dyferencjach jakościowych. Jednym z wątków badawczych rozpatrywanych w obrębie problemu komer-

cializacji kontynentu jest relacja dawnej strefy postkarolińskiej, a więc „starej Europy”, do obszarów włączonych w obręb cywilizacji Zachodu w X–XIII w. Istotnym czynnikiem rozwoju centralnych ośrodków miejskich były kontakty ponadregionalne, dokonujące się przy wykorzystaniu sieci szlaków handlowych. W rozważaniach historyków gospodarki Wrocław umieszczany jest w regionie sudecko-karpackim, obejmującym Czechy, Śląsk, Małopolskę, Słowację, Nizinę Panońską i Siedmiogród. Do podstawowych dóbr tej strefy na poziomie wymiany ponadregionalnej należały kruszce cennych metali – złoto na Słowacji, w Siedmiogrodzie i na Śląsku, srebro i ołów w Czechach, na Śląsku i w Małopolsce, siedmiogrodzka miedź, a także małopolska sól, niektóre towary rolnicze i rzemieślnicze, istotne w obrocie tanich towarów niższej jakości (np. śląskie i małopolskie sukno). Obszar ten, niezależny od podziałów etnicznych i zmieniających się granic państwowych, wyróżniony został przez Mariana Małowista (1973, s. 6–25), a badania kontynuowane przez jego następców przynoszą nowe wnioski dotyczące charakterystyki tej strefy, jej wewnętrznych i zewnętrznych relacji oraz roli w rozwoju gospodarczym całego kontynentu (Dygo 2006; Myśliwski 2006).

Relacje regionu sudecko-karpackiego z innymi strefami gospodarczymi realizowane były głównie na osi wschód–zachód; nie należy przy tym zapominać o innych powiązaniach handlowych – z Pomorzem, strefą górnoniemiecką – ani też o gęstej sieci wymiany regionalnej (Kopiński 2005, s. 25–72). Próbę analizy transeuropejskiego szlaku łączącego wybrzeże Atlantyku z Morzem Czarnym i przecinającego strefę sudecko-karpacką podjął ostatnio Grzegorz Myśliwski (2006). Chodzi tu o drogę określaną, przynajmniej na odcinku między Kolonią a Kijowem, jako *via regia* lub Hohe Weg (Myśliwski 2006, s. 254; 2009, s. 74–81, tam dalsza literatura). Ustalenie czasu jej powstania, zasięgu i zmian przebiegu we wczesnej fazie, a także intensywności wykorzystania nie jest łatwe, nie tylko ze względu na ograniczenia źródłowe. Czynnikiem wpływającym na sposób funkcjonowania szlaku były także: zmieniająca się sytuacja gospodarcza poszczególnych ośrodków, topografia i kalendarz targów dorocznych, nadawane przywileje i ograniczenia targowe. Henryk Samsonowicz (1973) przyjmuje, że *via regia* formowała się we wczesnym średniowieczu, a wzrost jej znaczenia nastąpił w wieku XIII, wraz z rozwojem ośrodków handlowych w Europie Środkowo-wschodniej. Wrocław zaznaczył się na tym szlaku

najpóźniej w połowie XII w. wiosennym targiem w dekadę św. Wincentego, nadanym opactwu benedyktynów na Ołbinie w 1149 r. (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 44, tam źródła i dalsza literatura).

Zachodni punkt wyjścia szlaku umieszczany jest w Brugii, gdzie towary z ziem polskich i z Rusi Czerwonej pojawiły się najpóźniej w końcu XIII w. Przesuwając się znad Atlantyku na wschód, szlak przechodził przez Akwizgran do Kolonii. W tym kluczowym ośrodku produkcji i wymiany obecność kupców z ziem polskich potwierdzono nieco wcześniej, w połowie tego stulecia. O stałym i względnie intensywnym charakterze kontaktów handlowych świadczy ich regulacja w kolońskim prawie składu (Myśliwski 2006, s. 253–254). Dalsze istotne ośrodki na niemieckim odcinku *via regia* to Frankfurt nad Menem, Erfurt i Lipsk, skąd przez Budziszyn i Zgorzelec trasa docierała do Lubania. Na Śląsku można było przejść przez Bolesławiec i Chojnów lub przez Złotoryję i Lwówek do Legnicy, a dalej przez Środę do Wrocławia (ryc. 11–12). Z głównego ośrodka Śląska trasa prowadziła na południowy wschód do Brzegu i Opolą, a następnie przez Bytom, Będzin i Olkusz do Krakowa. Na Ruś można było dotrzeć przez Wiślicę, Sandomierz i Krzeszów. Młodsza odnoga wiodła ze stolicy Małopolski przez Bochnię, Tarnów, Rzeszów i Przemyśl do Lwowa (Myśliwski 2006, s. 254–255). Znaczenie Kijowa na wschodnim krańcu szlaku wynikało z możliwości wymiany ze strefą nadczarnomorską, nadkaspijską i szeroko pojętą strefą środkowoazjatyką.

Sieć dróg wewnętrznych w aglomeracji protomiejskiej nie była efektem realizacji zamierzonego wcześniej projektu. Jej obraz wynikał raczej z wewnętrznej topografii osadniczej i związanej z nią lokalizacji kościołów, a także z warunków geograficznych i przebiegu dróg zewnętrznych. Umożliwiały one codzienne połączenia poszczególnych członów osadniczych oraz ruch tranzytowy. Dodajmy, że tendencja taka dotyczyła wszystkich policentrycznych ośrodków należących do pierwszego etapu urbanizacji szeroko pojętej Europy Środkowej (Piekański 1999, s. 146–158).

W wypadku Wrocławia węzłowym punktem połączeń wewnętrznych była przeprawa przez Odrę. Przekraczano ją w miejscu, gdzie rzeka rozlana była w kilku korytach rozdzielonych wyspami, z których największą była wyspa Piasek. Trasa przeprawy mijała od zachodu Ostrów Tumski z grodem książęcym. Przed 1149 r. przynajmniej część przeprawy wiodła przez drewniany most, kontrolowany zapewne przez opactwo augustianów na Piasku (Młynar-

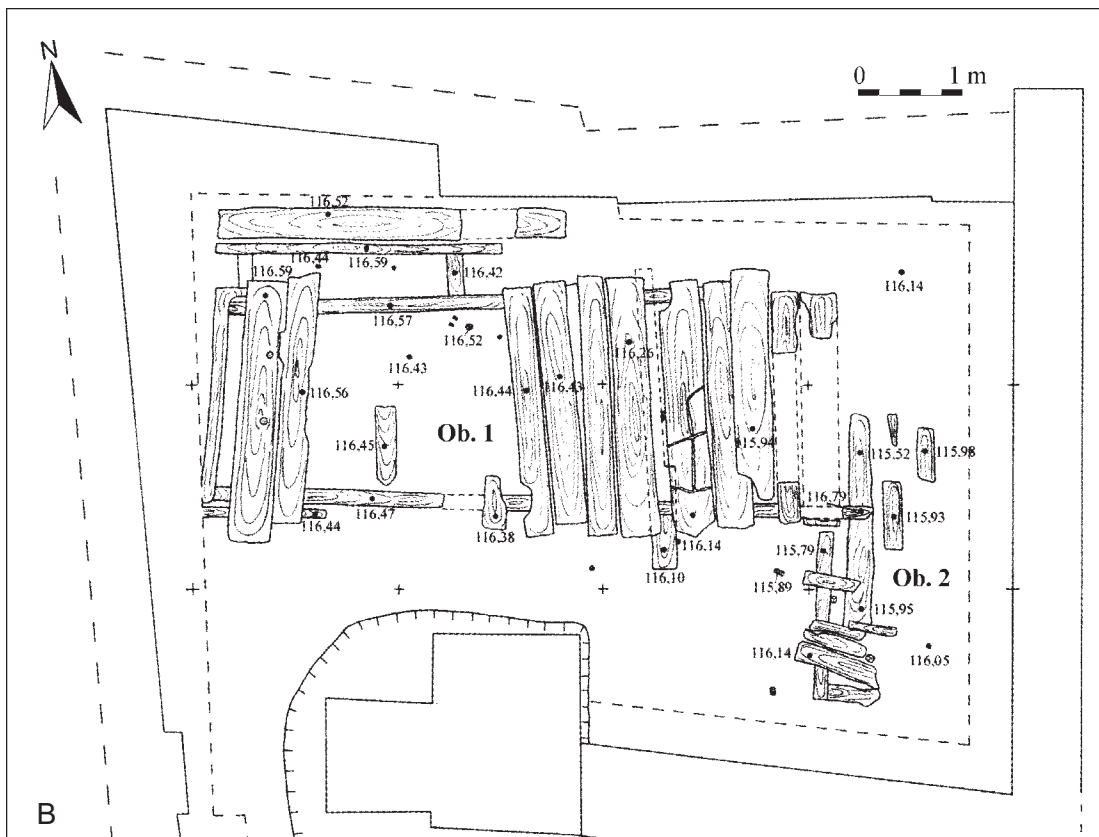
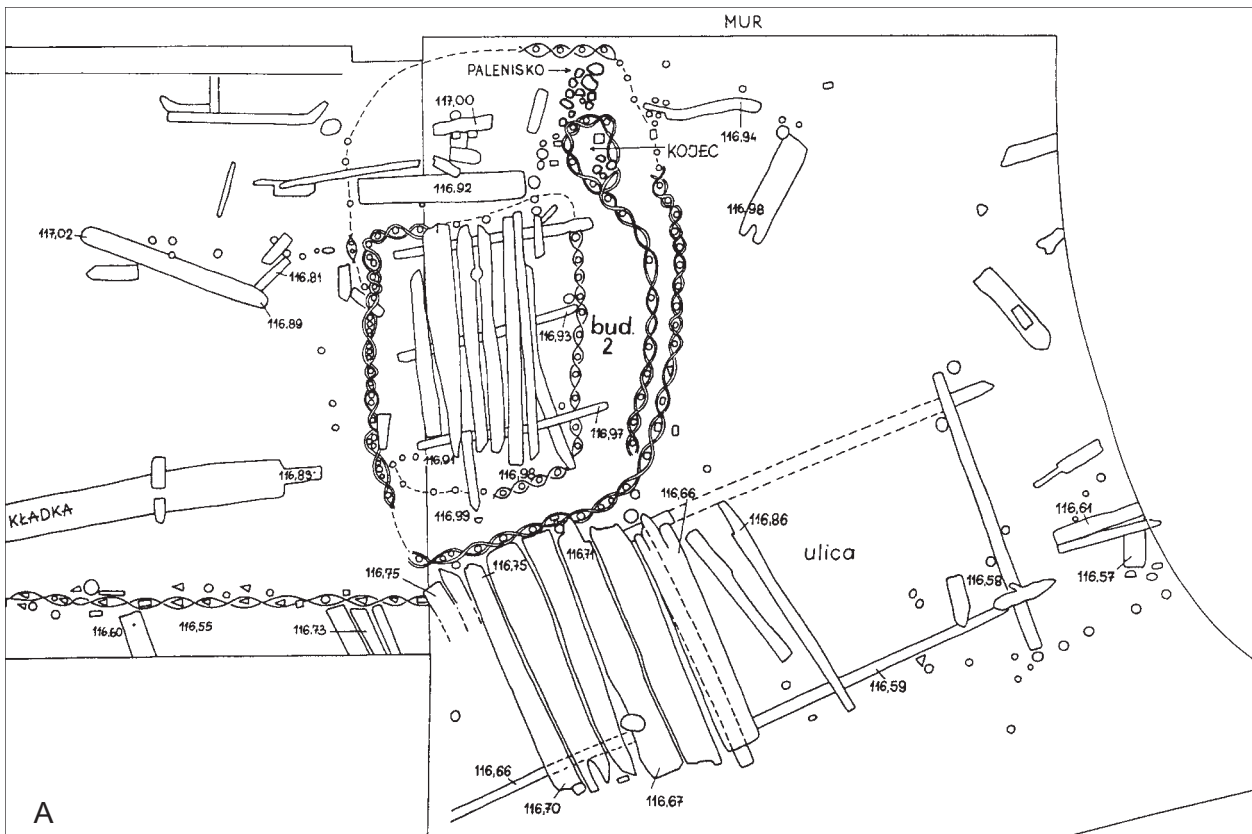
Ryc. 11. *Via regia*, rekonstrukcja przebiegu. Rys. N. Lenkow

Fig. 11. *Via regia*, reconstruction. Drawing N. Lenkow

Ryc. 12. Ważniejsze drogi środkowej części Śląska w XIII–XIV w., wg Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 177

Fig. 12. Main routes of central Silesia in 13th–14th c., Młynarska-Kaletynowa 1986, p. 177

Ryc. 13. Wrocław, Ostrów Tumski. Konstrukcja ulic w grodzie: A – ul. św. Idziego 2, wykop III, 1. poł. XI w., wg Kaźmierczyk 1995; B – ul. Kapitulna 4, 2. poł. XI–1. poł. XII w., wg Bykowski i in. 2004

Fig. 13. Wrocław, Ostrów Tumski/Cathedral Island. Construction of streets in the stronghold: A – no. 2 św. Idzi St., trench III, c. 1000–1050, Kaźmierczyk 1995; B – no. 4 Kapitulna St., c. 1050–1150, Bykowski et al. 2004

ska-Kaletynowa 1986, s. 38, tam przypisy do źródeł i komentarz). Taką lokalizację przeprawy uzasadnia także zasięg strefy zasiedlonej na lewym brzegu Odry. W schyłkowej fazie rozwoju aglomeracji wczesnomiejskiej, a więc w końcu XII i w początkach XIII w., osadnictwo na lewym brzegu rzeki rozłożone było głównie wzdłuż dróg dalekosieżnych. Szczególne znaczenie miał w tym względzie odcinek zawarty między mostem a kościołem św. Wojciecha, wspólny dla dwóch najważniejszych szlaków – *via regia* i drogi z Wielkopolski do Czech. W tej strefie możemy domyślać się lokalizacji codziennego lub cotygodniowego targu, działającego na potrzeby lokalne najpóźniej od początków XIII w. (ryc. 10). Większość badaczy skłonna jest widzieć go w sąsiedztwie mostu na Piasek (Markgraf 1881, s. 532–534; Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 49–50, 141; Piekalski 1999, s. 121). Trzeba jednak wyraźnie powiedzieć, że nie dysponujemy w tej chwili źródłami umożliwiającymi jego wyraźne wskazanie. Droga wiodąca z osady na południe, za kościół św. Wojciecha i towarzyszący mu cmentarz, rozdzielała się na dwa szlaki: na południe do Czech i na południowy wschód do Krakowa. Przy szlaku do Krakowa, czyli na trasie *via regia*, założono osadę tkaczy walońskich. Ze źródeł XIII-wiecznych wiemy, że ten odcinek określany był jako *platea gallica* lub *platea romanorum*, a z lat 1315–1316 pochodzi informacja określająca go jako *pons lapideus*, a więc drogę brukowaną (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 59–66, zob. też Goliński 2007; Konczewska, Piekalski 2007; Słoń 2007). Przy drodze na południe natomiast powstał kościół św. Marii Egipcjanki z towarzyszącą mu luźną zabudową datowaną źródłami archeologicznymi na pierwsze dziesięciolecie XIII w. Zabudowa ta wyznaczała południowy kraniec osady *ad sancti Adalberti*.

Zasięg warstw osadniczych z przełomu XII i XIII w. pozwala wnioskować, że od przeprawy odrzańskiej przy obecnym moście Piaskowym *via regia* prowadziła na zachód nad Odrą do osady żydowskiej i zlo-

kalizowanej w jej pobliżu karczmy Birvechnik (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 112), dalej, już poza *civitas Wratislaviensis*, przez osady Sokolniki, Szczepin z kościołem św. Mikołaja i Na Bytyniu z karczmą.

Niektóre z ulic protomiejskiego Wrocławia miały umocnioną nawierzchnię drewnianą. Dotyczy to głównie ciągów komunikacyjnych i niewielkich placów w obrębie grodu na Ostrowie Tumskim, a w niewielkim stopniu ulic na lewym brzegu rzeki (zob. Kaźmierczyk 1966, s. 23–24). Tworzyły je legary ułożone przykrawędnie wzdłuż biegu ulicy, na których układano poprzecznie masywne dranice (ryc. 13 A–B). Stosowano do tego drewno dębowe, często z rozbiórki. W przypadku dwu dobrze przebadanych odcinków potwierdzono wykorzystanie budulca z rozbieranych bądź przebudowywanych odcinków wału obronnego. Szerokość ulic wynosiła do 2,5 m, ale potwierdzono także znacznie węższe ciągi komunikacyjne i umocnione przejścia między budynkami (Kaźmierczyk 1995; Bykowski i in. 2004, s. 120).

Umocnioną kładkę dla pieszych z początków XIII w. zarejestrowano w ul. Szewskiej, przy narożu z pl. Nankera. Przebiegała ona skośnie do obecnego ciągu ulicy. Umożliwiała przejście po podmokłym w tym miejscu gruncie. Zapadającą się w podłoże drewnianą konstrukcję osuszano przez wysypanie piaskiem.

Większość ciągów komunikacyjnych aglomeracji wczesnomiejskiej pozostawała jednak bez umocnienia nawierzchni. Taką formę musiała mieć także główna ulica osady lewobrzeżnej, powstała na wspólnym odcinku obu szlaków dalekosieżnych, łącząca przeprawę przez Odrę z kościołem św. Wojciecha. Badania wykopaliskowe nie wykazały tam śladów umocnienia, a jej przebieg potwierdza dopiero regularna zabudowa drewniana z 2.–3. dziesięciolecia XIII w. (Niegoda 2005, s. 70–71).

J.P.